

Вячеслав Гурби

ГУРБИЧ Вячеслав Олександрович — співробітник Донецького відділення Центру Гуманітарної освіти НАН України. Галузь наукових інтересів — соціальна філософія та філософія та філософія історії.

СПІВВІДНОШЕННЯ ПОЛІТИКИ ТА ЕТИКИ НАЛЕЖНОГО

Політика як соціокультурний феномен має множину зв'язків з іншими формами суспільної свідомості. Щоби зрозуміти її сутність, недостатньо дослідити лише суто політичні прояви життя соціуму. Політична свідомість містить у собі багато смислів і значень, які мають конкретно-історичний характер і залежать від усталених традицій та переваг, у тому числі — етичних. Будь-яке явище містить у собі ідеальну основу, яка є його трансцендентним началом. Для того, щоби з'ясувати онтологічну сутність політики, необхідно простежити її співвідношення з економікою, правом, мораллю тощо. Політична діяльність неможлива без звертання до певних етичних принципів і еталонів поведінки. Гостро актуальною є проблема взаємозв'язку політики та етики належного. Так звана «моральна політика» потребує з'ясування співвідношення принципів та інтересів, що притаманні суб'єктам політичного простору. У добу сучасності, котра нині тлумачиться як постсучасність, проблема переосмислення політично детермінованої соціально-культурної дійсності стає найбільш нагальною. Численні конфлікти пануючих еліт і громадянських спільнот свідчать про дезінтеграційні процеси суспільства, яке виявляється структурно поляризованим. Філософія політики демонструє глибинні зв'язки з філософією права і моралі. Тому дослідження етичних аспектів політичної свідомості в сучасному стані розвитку суспільства є дуже актуальним.

Метою даної роботи є з'ясування співвідношення політики та моральних проблем, що стосуються етики належного.

Завданням статті є аналіз політики як онтологічного феномену крізь призму її зв'язку з філософією моралі.

Сутність проблеми, що досліджується, розглядається такими вченими, як А.Гусейнов, Ю.Баскін, О.Дробницький, В.Зотов, І.Кравченко, А.Левінсон, Е.Браун, Р.Гвардіні, Т.Лоуї та ін. Аналізуючи різні грані політики, ці автори розглядають проблеми влади, права, політичного консенсусу, свободи, насильства тощо. Однак питання про співвідношення політики та філософії моралі в сучасних умовах лишається ще недостатньо дослідженим.

З'ясування взаємозв'язку політики та етики належного в наші часи у контексті соціокультурного дискурсу складає наукову новизну даної роботи.

Розмаїття векторів суспільного розвитку зумовлюється специфікою національних соціокультурних і субкультурних традицій, які створюються у процесі соціалізації людей. Результати соціальної співпраці та загальнолюдські спілкування віддзеркалюються у культурних нормах, що характеризують конкретне суспільство. Соціальне та індивідуальне буття охоплює сфери матеріальної та духовної творчості, політики і права, релігії та моралі тощо. Регуляція відношень людини та світу вимагає гармонізації різних форм суспільної свідомості, зокрема — політики та етики. Таке поняття, як етика належного, виникло ще у стародавні часи, коли створювалася людська цивілізація. Перехід від вимагань у вигляді *табу* до справжніх моральних норм знаменував важливіший поворот у людській свідомості та її розвитку людства в цілому. Протягом багатьох століть у культурних традиціях міцно стверджувалося уявлення про ті правила і норми, що не можна не виконувати, бо вони є обов'язковими. Нерідко ці норми асоціювалися з такими поняттями, як гідність, шляхетність, справедливість. Але, вже починаючи з античних часів, питання про співвідношення політики та етики зазнавало чимало суперечок.

За думкою софістів, у політиці завжди здійснюється маніпулювання моральними нормами. Сократ, навпроти, не припускав піднесення індивідуальних потреб над суспільними, а Платон у власному утопічному проекті віддавав владу найкращим, себто наймудрішим і найбільш моральним. Арістотель убачав призначення держави у досягненні добродесного життя, котре є

умовою та гарантією людського щастя. Показово, що це досягнення можливе за допомогою законів, які виконуються людиною як суспільною істотою, що наділена розумом. Цікаві міркування на цю тему знаходимо й у Цицерона, який вважав, що з позиції розуму та душі зі всіх суспільних зв'язків найважливішими є наші зв'язки з державою. Тому чесна людина заради державної користі готова віддати своє життя; той же, хто сприяє розтерзанню держави, заслуговує презирства. Ніяка сфера нашого життя, вказував Цицерон, ні державна, ні приватна, не може бути вільною від обов'язку: «І в слугуванні йому уся моральна краса життя; у зневаженні до нього ганьба» [4, с.256].

Починаючи з Відродження і Нового часу, це питання розглядалося в умовах формування і розвитку буржуазних відношень, а далі ускладнювалося реаліями постіндустріального суспільства. У сучасну епоху вельми поширеними стали ліберально-демократичні досягнення, що уособили потреби людини у громадянських правах. Потенціал ліберальних цінностей вимагає їх політичної легітимації, тому що визнання справжніх громадянських прав стає політичною необхідністю. Важливим є те, що у складі самого етичного знання виявилися концептуальні зміни: очевидним є його зв'язок із соціологією, політологією, конфліктологією. Усталеним постає такий моральний напрямок, як етика ненасильства, що розвивалася ще у працях Л.Толстого та М.Ганді, а нині продовжується Д.Шарпом, Д.Ханіганом, Д.Майерсом та іншими дослідниками.

Громадянсько-правова практика вбирає в себе безліч правил, норм і заборон, які пронизують політичний простір і водночас визначають межі належного. Духовна практика висуває свої вимоги щодо регуляції етичних уявлень. Значну роль у цьому процесі, зокрема, грає релігія. На думку Б.Поршнева, конфліктність людської свідомості та протиборство нормативно-регулюючих етичних систем найбільш гостро виявляються у процесі поширення релігійних віросповідань. Для того, щоби залучити велику кількість людей до релігійного світогляду, треба було переконати їх у значущості віри, що складає основу провіденціалістських уявлень. Саме релігійна духовна практика була тим засобом регуляції суспільної свідомості, який пізніше зумовив поворот до антропоцентризму та, природно, до перших вимог буржуазних громадянських прав і свобод. Наукові досягнення ХІХ сторіччя та подальші технократичні зміни поставили перед освіченим людством нові проблеми в галузі політики та її співвідношення з етичними проблемами. Нагальними завданнями постали пошуки взаєморозуміння та консенсусу, що неминуче передбачає актуалізацію тематики етики належного.

Універсальними характеристиками ХХ століття у політичній сфері стали, з одного боку, тотальна регламентація суспільного життя, з іншого — прагнення до крайнього індивідуалізму та особистісної свободи. Політичні реалії сучасності розкрили технологію влади, що пристосовується до будь-яких ідеологій та не гребує маніпулюванням етичними цінностями. Яскраво висвітилася подвійна сутність утилітаристської моделі світосприймання: з одного боку, вона націлювала людину на задоволення головних потреб людини, з іншого — створювала умови для поширення егоцентризму та свавільності. Користь як головний критерій оцінки будь-яких дій, у тому числі — і політичних, виявилася звичайним світоглядним явищем. Більше того, Пітірім Сорокін оголосив користь четвертою вищою цінністю, услід за трьома загальноновизнаними — добром, істиною та красою. Користь розглядалася як фактор, який підвищує суспільну активність і, врешті-решт, сприяє розвитку людської цивілізації. Щоправда, глобальні події нашого часу піддали сумніву правомірність рішучого зарахування користі до рангу справжніх цінностей людства. Але не можна заперечувати, що утилітаристська культура зумовила ствердження сучасної політичної філософії. Насамперед, ця особливість характерна для західного суспільства; однак і вітчизняна парадигма політичного буття все більше схиляється до прагматично-утилітарних форм виразу. Не є виключенням і лібералізм, який відстоює демократичні цінності — права і свободу людини, творчу активність мас, загальну політичну відповідальність.

Демократизм у політиці заперечує як свавільне прийняття рішень, що притаманне волюнтаризмові, так і сліпе підкорення авторитарній владі. Передбачається креативна участь

індивідів і соціальних груп у всіх значних подіях державного життя. Проте демократія зіштовхується з дилемою сумісності таких факторів, як влада більшості та самоцінність індивіда. Відомо, що суспільні цінності соціал-демократичних партій Європи мають свою ієрархію: оскільки особистість належить суспільству, інтереси останнього перевищують інтереси окремої особистості. Проте і поняття особистості в умовах «глобального фінансизму» зазнало змін. Дивиною стає уявлення про виняткову особистість як гармонійну людину, котра має високі моральні якості. Та «одномірність людини», на яку звертав тривожну увагу Г.Маркузе та про яку задовго до нього писали С.К'єркегор, Ф.Ніцше, Ортега-і-Гассет та інші представники екзистенційної філософії, стала загальноновизнаним явищем буденного життя. У політичній сфері ця одномірність призвела до заповнення владних структур пересічними особами, котрі упевнені у власній вищості, але при цьому нерідко демонструють етичну невизначеність і навіть безпринципність. Зміна політиків, які керують державою, не завжди означає зміну політичного курсу та відданість твердим моральним настановам. Інша справа — терпимість до інакомислення, себто толерантне ставлення до політичних опонентів. Толерантність, яка притаманна плюралістичному суспільству, вважається необхідним елементом сучасної політики. Цей феномен є здобутком західних демократій та скрутно входить у вітчизняну сферу політичних відношень. Та політична культура, що формує сучасну суспільну обстановку, характеризується фрагментарністю та відсутністю ціннісної нормативної системи. Ця фрагментарність має характер конфліктності, що стає на перешкоді суспільно-політичному порозумінню. В деякі періоди ця конфліктність спричиняє враження полярності суб'єкт-об'єктних відношень. У такому разі відбувається поглиблене виявлення взаємних претензій, за якими приховуються суттєві інтереси тих, хто керує та тих, ким управляють. Конструктивним шляхом подолання суспільно-політичної полярності може бути лише взаємодія на основі знаходження загальних ціннісних пріоритетів, в тому числі — етичних. Але наявне буття об'єктів і суб'єктів політичної влади містить такі глибокі відмінності, що взаємне порозуміння виявляється під величезним знаком питання.

Тягар влади є одночасно і небезпечним, і бажаним. Нерідко він сприяє перегляду базових етичних цінностей, причому цей перегляд може здійснюватися непомітно для самого суб'єкта. По суті, принципом етики належного завжди був принцип, що висловлювався у відомому ствердженні: «На тому стою, і не можу інакше». В античні часи ним керувалися римські стоїки, у Новий час — ідеологи Реформації та Просвітництва, надалі — представники екзистенціалізму. Цікавим є той факт, що цей принцип містив у собі подвійний зміст: з одного боку, він ґрунтувався на домінуванні особистості над суспільством, власного інтересу — над державним. З іншого боку, він безпосередньо впливав із певних вимог соціуму і мав метою протистояння тим чи іншим трансформаціям суспільної свідомості. Цей подвійний зміст висвітлював ще одну грань об'єктно-суб'єктних відношень. Він базувався на ствердженні непохитності особистісних переконань і закликав до моральної стійкості в умовах кризового стану суспільства. Політична домінанта цього феномену була і є дуже суттєвою, тому що сам кризовий стан спричиняється, перш за все, політичними негараздами, які є виразом негараздів економічних. Функціонування політичних відносин все більш підкоряється економічній свідомості. Політична влада як система суспільної регуляції не просто здійснює функції управління, але й демонструє злиття з економічною владою, і це теж стає новою культурною реальністю. Можна стверджувати, що *Homo economicus* у той же мірі є *Homo politicus*, навіть якщо він цього не усвідомлює. Нерозривний зв'язок усіх форм суспільної свідомості робить неминучим етичне протистояння особистості політичним структурам, які свідомо чи несвідомо демонструють нехтування традиційними принципами моралі.

Зневажливе ставлення політиків до етики належного, в тому числі — маніпулювання етичними цінностями, зумовлено свободою морального вибору. Разом з тим, економічна цивілізація, що породила процеси глобалізації, запропонувала особливе сприйняття свободи, а саме — свободи як умови досягнення користі та ефективності. На цю рису сучасної (точніше - постсучасної) свідомості вказує сучасний дослідник Ю.Осіпов. Він зауважує, що пріоритет економічного змушує забути про життя і про свободу, тому що людина зараз — це лише

елемент в економічній системі, не більш як активний або пасивний учасник гігантської економічної гри. Більше того, тепер людина сама є головним господарчим продуктом, від початку до кінця [3, с.6-7]. Причина цього явища углядається у пануванні вартості, яка заміщує собою все інші цінності. Капіталізм у силу своєї формаційної сутності змінює духовні пріоритети та створює масову психологію «володіння». Як справедливо відмічав М.Вебер, розвиток капіталістичного духу, зрозумілий в рамках загального розвитку раціоналізму, можна вивести з його принципового підходу до останніх питань буття. Недивно, що саме вартість починає займати центральне місце; тому головними стають гроші та грошовий розрахунок. Гроші набувають вже не просто смислу, а метасмислу. У результаті людина позбавляється справжньої самосвідомості своєї суб'єктивності, стає технологічним суб'єктом. Відбувається відчуження від різноманітного, барвистого світу та замикання виключно на грошовій інтенції.

Показово, що тема відчуження людини у філософській думці постійно наповнюється новими значеннями. М.Шелер та Г.Плесснер розкривали онтологічне відчуження людини, зумовлене її відривом від природи та, як наслідок — від інших людей та й від себе самої. К.Маркс докладно дослідив відчуження людини у процесі розвитку виробничих відносин і запровадив поняття відчуженої праці. Представники екзистенційної філософії привернули увагу до відчуження людини у світі неістинного існування, яке позбавляє індивіда свободи. Реалії сьогодення примушують знову ставити проблему відчуження, прямо пов'язуючи її з тріумфом економізму та, насамперед — владою грошей, які підкоряють дійсність своєму глобальному проекту. Оскільки економічні інтереси тісно переплітаються з політичними, відчуження людини стає нагальною політичною проблемою. Сама політика перетворюється на відчужену реальність, яка пронизує життя соціуму, та, в той же час, нескінченно віддаляється від буття так званого пересічного громадянина.

Влада грошей, яка спричиняє нові відносини всередині суспільного-політичного простору, провокує відсторонення від етичної проблематики. Як справедливо зазначає сучасний київський дослідник В.Льїн, виникає ситуація, коли гроші для більшості людей стають предметно-матеріальною основою вічного блага. Формально засвоюючи ідеальний образ, завдяки обмеженості інтелектуально-світоглядних настанов, індивід нездатний до критичного ставлення до цього образу. Здійснюється ніби ототожнення себе з річчю, тобто з грошима, котрі стають незмінною сутністю; разом з ними соціальна, політична, культурна дійсність стає також незмінною, вічною. В даному випадку не індивід впливає на ідеальний образ, а фетишизований, догматизований образ впливає на людину. Догматична свідомість закрита для досвіду нового знання, в її центрі опиняється деякий абстрактний авторитет — політичний лідер, гроші та ін. У результаті гроші стають не діючою функцією індивіда, а навпаки, індивід стає функцією образу, себто грошей, які панують над його волею. Гроші перетворюються на ззовні задану формальну схему, на відчужений образ. Це призводить до свавілля, втрати сутнісних сил людини, котрі визначають його свободу, смисли та самореалізацію [1, с.80–81]. Проте особливістю грошів є те, що вони вторинні відносно до творчої природи, внаслідок чого не мають того значення та енергії творчості, як традиційні стимули (наприклад, як інтелектуальна любов до Бога Спінози). «Гроші не мають того організуючого начала, як традиційні гуманістичні цінності. Людність як потенція, як глибина можливостей, як величина інтенсивна, а не екстенсивна, поєднує людей у незмірно більшої мірі, ніж їх роз'єднує індивідуалізація» [1, с.72]. Цілком погоджуючись з цією думкою, підкреслимо, що впровадження даного принципу в масову свідомість дуже утруднене, доки не вирішені проблеми соціального захисту наших громадян. Між тим, наголос на рішенні саме цих проблем складає стрижень будь-яких виборчих кампаній.

Політика являє собою суспільний феномен, що є водночас і ціллю, і засобом. Але за всі часи вона була і залишається суспільно-визначеною формою активності людини. Тому байдужість багатьох громадян до політики та зневіра до її суб'єктів не виключає перевищено-активної діяльності останніх. Незважаючи на буденну політичну пасивність, людині нестерпна думка, що її свобода і самобуття зникнуть чи будуть замінені технологічним апаратом. Отже, свобода продовжує лишатися базовою цінністю ринкового суспільства. В цьому контексті уявляються

цікавими роздуми сучасних західних філософів П.Козловські та Ж.Ліповецькі щодо нових політичних цінностей, а також — співвідношення свободи та ринкової економіки. Досліджуючи постмодерні тенденції у сучасній культурі, вони наполягають на моральному, деонтологічному обґрунтуванні значущості права на свободу. Оскільки принцип свободи обґрунтовується не економічним чином, а моральним, він не може долатися принципом ефективності. Ринкова економіка вважається оптимальною формою суспільної організації лише за умови її сприяння не тільки ефективності, але й свободі дії. Свобода — це благо, цінність якого перевищує цінність доцільностей, що ним обумовлюються. Тому і оптимальний рівень соціуму визначається лише через свободу як можливість здійснення відповідального вчинку. При цьому існує також запрограмований і вельми цинічний політичний ринок. Не вирізняючись щирістю та глибокою відповідальністю, політичні діячі умисно персоналізують власний образ. «Персоналізована політика відповідає виникненню нових цінностей, якими є щирість, довіра, доступність, привабливість особистості — насамперед цінностей індивідуалістично-демократичних, що виставляються з таким розмахом напоказ завдяки масовому споживанню» [2, с.45].

Важко не погодитися з цими міркуваннями, тому що демократичні цінності є для сучасної людини необхідними, а справжня ринкова економіка дійсно поєднує принцип ефективності та автономної діяльності; до того ж, свобода як цінність завжди пов'язана з відповідальністю. Недаром, досліджуючи нові соціально-політичні рухи (екологічний, феміністичний, рух за мир та ін.), Козловські доходять висновку про їх спрямованість не на силу, а на життєвий світ і культуру. Можна стверджувати, що нині політична діяльність створює вільний простір для існування альтернативних ціннісних пріоритетів і замість насильства пропонує узгодження та компроміс. Однак особистість пригноблюється відчуженою формою держави, що прагне придушити свободне волевиявлення. Свобода аж ніяк не виключає зі власного онтологічного поля своєї протилежності — примусу, як прихованого, так і відкритого. Але і примус належить антиномічним об'єктно-суб'єктним відношенням: у кінцевому рахунку, справа не в тому, що відбувається, а в тому, як людина до цього ставиться. Прагнучи до свободи, індивід, у той же час, побоюється її та віддає перевагу спокійному безвідповідальному життю. Заклик не прямувати за ватажком стада, а йти за наказом обов'язку часто залишається благим побажанням або теоретично-схоластичним принципом. Людина, що існує у політичному просторі, зіштовхується з подвійною мораллю — для себе і для інших. Імперативні стандарти сучасності працюють ніби в загальному соціальному просторі, але легітимація свідомості призводить до того, що людина піддає їх сумніву. Порушення передвиборних обіцянок, турбота політиків про власні (особистісні, сімейні, корпоративні тощо) інтереси вже не викликають всезагального дійового обурення і навіть подиву. Політика як сформований соціальний простір має свої закономірності та свої правила гри.

На думку В.Ільїна, нинішня *представницька демократія* являє собою «механічну» форму тих структур, що були створені живим духом і енергією Просвітництва, але нині позбавилися цього творчого імпульсу. Колись утворення такої демократії вимагало мобілізації колосальної енергії за умови орієнтації на вищі цінності — свободу, рівність, братство. Сьогодні ж її норми та інститути не можна вивести і пояснити базовою аксіомою (Е.Даунс) сучасного демократичного процесу. Останньому притаманні раціональна поведінка, котра орієнтована у першу чергу на егоїстичні цілі. Проте без цих норм і інститутів, які не виводяться з її власної логіки, сучасна демократія функціонувати не може. Вона лише механічно переймає їх як даність, але не здатна ні зрозуміти, ні відтворити їх. «Це і є підтвердженням вірності міркувань про «руїни Просвітництва» [1, с.24].

Важко не погодитися з цими думками, що констатують нинішню ситуацію політичного буття, причому дана ситуація характерна не тільки для західного, але і для нашого вітчизняного суспільства. Разом з тим, і на руїнах можна спорудити нову будову, якщо йдеться про збереження буття. Умовою існування соціально захищеного суспільства є не тільки наявність розвинутих засобів виробництва, але й така політична система, що базується на дотриманні етики належного. Лише у такому разі здійснюється гармонійний перехід потенційних сил

людини в актуальне буття. Повернення до фундаментальних цінностей, серед яких не останнє місце займає етика належного, сприятиме устанавленню суспільного консенсусу.

Таким чином, проведені дослідження дозволяють зробити наступні висновки.

1. Політика являє собою особливий тип об'єктно-суб'єктних відносин, в якому відбувається постійне змістовне взаємоповнювання. Інші форми суспільної свідомості, в тому числі — і моральна, суттєво впливають на політику, а реальні політичні події сприяють формуванню певних світоглядних орієнтирів. Отже, у соціально-політичній діяльності здійснюється опосередкованість *я в не-я* і навпаки — *не-я в я*.

2. У сучасному суспільстві простежується тенденція до розмежування політичних та етичних цінностей. Прагматична свідомість, яка тяжить до утилітарних орієнтирів, демонструє розірваність і фрагментарність. Але світ існує як буття цілого, що не дробиться на окремі частини. Тому взаємозв'язок політики та етики є необхідною умовою прояву сутнісних сил людини.

3. Проблема співвідношення політики та етики належного у кінцевому рахунку стає проблемою збереження людської культури та особистості як носія ціннісних настанов і орієнтирів.

Література

1. Ильин В.В. Философия богатства: человек в мире денег. — Київ, 2005. 2. Липовецки Ж. Эра пустоты. Эссе о современном индивидуализме. — Санкт-Петербург, 2001. 3. Осипов Ю.М. Глобальная экономика: не миф, а реальность, хотя и трансцендентная // Экономическая теория на пороге XXI века — 7: Глобальная экономика / Под ред. Ю.М. Осипова, С.Н. Бабурина, В.Г. Белолипецкого, Е.С. Зотовой. — М., 2003. — С.5-10. 4. Цицерон. Об обязанностях // Мыслители Рима. Наедине с собой: Сочинения. — М., 1998. — С.255-378.

Надійшла до редакції 7.12.2006 р.